

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Wydawnictwo Gaberbocchus w świetle Kolekcji Themersonów

Author: Marzena Smyła, Katarzyna Wyszyńska

Citation style: Smyła Marzena, Wyszyńska Katarzyna. (2018).
Wydawnictwo Gaberbocchus w świetle Kolekcji Themersonów. W: M.
Kycler, D. Pawelec, B. Warząchowska (red.), „Kolekcje w zbiorach bibliotek
Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” (S. 332-347). Katowice : Oficyna
Wydawnicza Wacław Walasek.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja
ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach
niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci
(nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Marzena Smyłła

Biblioteka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Katarzyna Wyszynska

Centrum Informacji Naukowej i Biblioteka Akademicka w Katowicach

Wydawnictwo Gaberbocchus w świetle Kolekcji Themersonów

Kolekcja Franciszki i Stefana Themersonów w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Śląskiego

Zbiory związane z działalnością artystyczną Franciszki i Stefana Themersonów pochodzą z Themerson Archive w Londynie. Materiały stanowiące ich podstawę zostały przekazane Uniwersytetowi Śląskiemu w Katowicach przez Jasię Reichardt (siostrzenicę Franciszki Themerson, spadkobierczynię dorobku Themersonów) i Nicka Wadley'a. Archiwum Themersonów w Polsce rozpoczęło oficjalną działalność w listopadzie 2002 r. przy Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. W 2013 r. zostało przeniesione do Centrum Informacji Naukowej i Biblioteki Akademickiej. Od tej pory stanowi część zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Śląskiego i funkcjonuje pod nazwą: Kolekcja Franciszki i Stefana Themersonów¹.

Profesor Adam Dziadek, który był mocno zaangażowany w organizację Archiwum Themersonów w Katowicach relacjonował:

Zawartość Archiwum przywoziliśmy do Polski partiami przez kilka lat. Kontakt z jego opiekunami nawiązaliśmy w 1999 roku. Byłem akurat na stypendium w Paryżu, skąd pojechałem do Londynu na pierwsze spotkanie, gdzie udało się ustalić kwestie podstawowe. Wówczas przywiozłem jedynie trochę kopii nie wydawanych wcześniej pism, jak np. listy Stefana Themersona do Bertranda Russella, którego książki były przecież publikowane w prowadzonym przez Themersonów od początków lat czterdziestych wydawnictwie Gaberbocchus

---

¹ Kolekcja funkcjonuje w oparciu o Zarządzenie nr 28 Rektora Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach z dnia 19 lutego 2013 r. w sprawie zasad funkcjonowania w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach zbiorów pod nazwą „Kolekcja Franciszki i Stefana Themersonów”. <http://bip.us.edu.pl/sites/bip.us.edu.pl/files/zarz201328.pdf> [dostęp: 16.03.2017].

Press, słynącym zresztą z wyjątkowej wartości i „urody” publikacji. To właśnie Themersonowie wydali pierwsze angielskie tłumaczenie Ubu króla Alfreda Jarry! Rok później przywieźliśmy razem z prof. Markiem Pytaszem obszerniejszą już partię materiałów: unikalną kolekcję awangardowych czasopism oraz edycje książek opublikowanych w Gaberbocchus Press. Jeszcze w marcu tego roku przywiozłem rysunki Franciszki oraz sporo zdjęć, bo warto zaznaczyć, że Stefan był jednym z pierwszych w Polsce awangardowych fotografików z prawdziwego zdarzenia, a wraz z żoną eksperymentował również na taśmie filmowej. Jednym z największych jego osiągnięć jest film: Europa, nakręcony według poematu Anatola Sterna, który zdobył ogromną popularność w Europie i świecie. W październiku tego roku przywieźliśmy ostatnią partię książek oraz zbiór opracowań i czasopism poświęconych sztuce. W zbiorach Archiwum znajdują się również w tej chwili cenne grafiki i obrazy autorstwa nie tylko Franciszki Themerson, ale także przyjaciół obojga: Henri Chopina, Gwen Bernard, Ewy Kuryluk i Jana Kubasiewicza².

Kolekcję tworzą m.in.: książki Themersonów, wyjątkowe publikacje prowadzonego przez nich w Londynie wydawnictwa Gaberbocchus, oryginalne rysunki Stefana i Franciszki, projekty okładek książkowych, fotografie, bogaty zbiór czasopism awangardowych stanowiący niegdyś własność Stefana, rękopisy i maszynopisy, plakaty, a także memorabilia³.

Franciszka i Stefan Themersonowie

Franciszka i Stefan Themersonowie – to małżeństwo wszechstronnych artystów, którzy życie poświęcili sztuce⁴. „Ich dzieło” – co podkreślała Adriana Prodeus – „obejmuje ponad sześćdziesiąt lat pracy twórczej – wspólnej i osobnej jednocześnie. [...] Niekonwencjonalność Themersonów, ich niestrudzone przekraczanie granic dziedzin, stylów i gatunków jest dosadną manifestacją wolności twórczej. Ich sztuka nie grzeszy estetyzmem, formalizmem ani hermetycznym językiem. Urzeka humorem, abstrakcyjnym myśleniem i czułą obserwacją życia”⁵.

² K. BYTOMSKA: *Archiwum Themersonów w Polsce. Rozmowa z Adamem Dziadkiem*. „Gazeta Uniwersytecka. Miesięcznik Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” 2002, nr 2, s. 31, 45.

³ Patrz szerzej: *Archiwum Themersonów w Polsce*. Red. A. DZIADEK, D. ROTT przy współudziale K. BYTOMSKIEJ. Katowice 2003.

⁴ Themersonowie pobrali się w 1931 roku i – jak wspomina m.in. Adriana Prodeus – „nie rozstawali się już do końca życia – z wyjątkiem okresu wojny, gdy nie mając ze sobą żadnego kontaktu, stworzyli, jak się potem okazało dopełniające się wzajemnie rysunki (Unposted Letters Franciszki) i wiersze (Szkice w ciemności Stefana)”. Zob.: A. PRODEUS: *Themersonowie. Szkice biograficzne*. Warszawa 2010, s. 5.

⁵ Ibidem, s. 5.

*Przyszłam na świat [...] z ołówkiem w ręce*⁶

Franciszka Themerson

Franciszka Themerson (Weinles) – malarka, ilustratorka książek, scenograf – pochodziła z dobrego, warszawskiego domu, urodziła się 28 czerwca 1907 r. jako córka pianistki, Łucji Kaufman i malarza, Jakuba Weinlesa. W latach 1918–1922 uczyła się w Warszawskiej Akademii Muzycznej. Następnie studiowała malarstwo w Akademii Sztuk Pięknych, gdzie została wyróżniona I nagrodą za dyplom malarstwa w pracowni Tadeusza Pruszkowskiego oraz I nagrodą za dyplom całego wydziału. Franciszka od samego początku poszukiwała własnego języka wyrazu, nie chciała naśladować swych mistrzów. Zilustrowała liczne książki dla dzieci m.in. autorstwa Stefana Themersona, ale także Jana Brzechwy czy Anny Świrszczyńskiej.

W latach 30. XX w. Franciszka wspólnie z mężem stworzyła unikalną formułę filmu eksperymentalnego oraz założyła Spółdzielnię Autorów Filmowych. W piśmie „f. a.” („film artystyczny”), którego była redaktorką artystyczną, Themersonowie ukazywali filmowe osiągnięcia awangard – polskiej i zachodnich. Oryginalne projekty okładek „f. a.” autorstwa Franciszki stanowiły zapowiedź niekonwencjonalnej estetyki publikacji wydawnictwa Gaberbocchus, gdzie Franciszka była dyrektorem artystycznym.

Rysunki i grafiki Franciszki znajdują się m.in. w kolekcjach następujących instytucji: Muzeum Narodowe (Gdańsk), Muzeum Sztuki (Łódź), Biblioteka Narodowa (Warszawa), Biblioteka Uniwersyteku Śląskiego (Katowice), Arts Council of Great Britain, British Museum, Victoria and Albert Museum (Londyn), University of London, British Film Institute (Londyn).

Franciszka Themerson zmarła 29 czerwca 1988 r. w Londynie.

*Bibliografia to moja biografia, reszta jest nieważna*⁷

Stefan Themerson

Stefan Themerson urodził się 25 stycznia 1910 r. w Płocku jako syn lekarza i literata, Mieczysława Themersona. Podobnie jak Franciszka był artystą wszechstronnym – poetą i prozaikiem piszącym po polsku, angielsku, francusku; filozofem, eseistą, twórcą eksperymentalnych filmów awangardowych, fotografem, rysownikiem, kompozytorem i wydawcą. Już jako uczeń szkoły średniej rozpoczął eksperymenty z fotografią i filmem (zajmował się m.in. fotogramami i fotomontażami, interesowały go wszelkie nowinki techniczne). W 1928 r. zdał maturę, a następnie studio-

⁶ F. THEMERSON: *Obrazy bi-abstrakcyjne*. [Płock] 2013, s. 6. (Tekst wygłoszony był w Gabebocchus Common Room 28 listopada 1957, opublikowany w „Art. News and Review” X/16, 30 sierpnia 1958).

⁷ Cyt. za: M. SADY: *Z archiwum Stefana Themersona*. „Kresy. Kwartalnik Literacki” 2002, nr 49, s. 223.

wał fizykę i architekturę w Warszawie. Za oficjalny poetycki debiut Themersona uznaje się wiersz *W kinie*, który ukazał się w 1928 r. na łamach „Głosu Prawdy” redagowanego przez Juliusza Kaden-Bandrowskiego. Utworem tym, już na samym początku drogi twórczej, artysta zasygnalizował temat, który na zawsze pozostał w kręgu jego zainteresowań: pogranicze sztuk wizualnych, muzycznych i werbalnych, ich współistnienie, wzajemne przenikanie i przekładalność. W czasie studiów kontynuował zainteresowania sztuką audiowizualną, został też stałym współpracownikiem „Polski Zbrojnej”, gdzie publikował felietony i wywiady filmowe.

Wraz z żoną Franciszką stworzył kilka filmów-eksperymentów ważnych dla europejskiej kinematografii: *Apteka* (1930), *Europa* (1932), *Drobiazg melodyjny* (1933), *Zwarcie* (1935), *Przygody człowieka poczciwego* (1937), *Wzywamy pana Smitha* (1943), *Oko i ucho* (1944–45).

W latach 30. XX w. Themerson napisał wiele książek dla dzieci m.in. *Historię Felka Strąka*, *Narodziny liter* (Warszawa 1932), *Był gdzieś haj taki kraj* (Warszawa 1935), *Przygody Pędrka Wy rzutka* (Warszawa 1958), *Pan Tom buduje dom* (Warszawa 1960). W 1937 r. razem z żoną wyjechał do Paryża, a kiedy w 1942 r. Themersonowie na stałe osiedlili się w Londynie, nastąpił pełny rozwój jego twórczości. Artysta kontynuował eksperymentalne poszukiwania w zakresie filmu, rysował, komponował oraz zajmował się sztuką typograficzną. Jego twórczość literacką tego okresu charakteryzuje ogromna różnorodność gatunkowa (powieści, opowiadania, książki dla dzieci, eseje filozoficzne, teksty teoretyczne, wiersze) oraz bilingwizm (najważniejsze utwory powstawały w dwu wersjach – polskiej i angielskiej). Themerson był artystą niekonwencjonalnym, a jego „kolażowe” dzieło skutecznie opiera się próbom klasyfikacji.

Stefan Themerson zmarł 6 września 1988 r. w Londynie, niecałe trzy miesiące po śmierci Franciszki.

Bardzo trudno pisać o Franciszce i Stefanie osobno – nawet jeśli skreślić trzeba zaledwie kilka zdań o ich biografiach artystycznych. Trudno – bo Themersonów, na co uwagę zwracała większość krytyków zajmująca się ich dorobkiem, rozdzielić nie sposób⁸. „Byli jak bliźniacy, nigdy nie robili niczego, co nie dotyczyło drugiego” – pisze Sebastian Łupak, przywołując wspomnienia Małgorzaty Sady – przyjaciółki Themersonów, tłumaczki, osoby dobrze znającej artystów i ich dzieło⁹.

⁸ Zob. m.in.: A. PRUSZYŃSKI: *Dobre maniery Stefana Themersona*. Gdańsk 2004; A. PRODEUS: *Themersonowie. Szkice biograficzne*. Warszawa 2010; M. SADY: *Gaberbocchus Press Londyn 1948–1979*. „Gościniec Sztuki” 2011, nr 2, s. 91; M. GIŻYCKI: *Poeta ziemi niczyjej*. „Literatura na świecie” 2013, nr 9–10, s. 71–85; P. SIWEC-KI: *Gaberbocchus Press, czyli na hulajnodze z Themersonami*. „Ha!art” 2007, nr 26, s. 34–39.

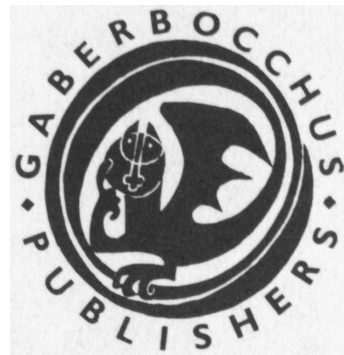
⁹ S. ŁUPAK: *Themersonowie. Awangardowi filmowcy z lat 30. XX wieku*. „Newsweek” 18.03.2013. <http://www.newsweek.pl/kultura/wiadomosci-kulturalne/themersonowie--awangardowi-filmowcy-z-lat-30--xx-wieku,102041,1,1.html> [dostęp: 09.08.2016].

A zatem działalność wspólna Franciszki i Stefana, dodajmy działalność spod znaku Gabersmoka, będzie nas w dalszej części tekstu zajmować wyłącznie.

***Och, jakie tam wydawnictwo... hulajnoga*¹⁰ – Gaberbocchus Press (1948–1979)**

W 1948 roku Franciszka i Stefan Themersonowie razem z Gwen Barnard, malarką, oraz Barbarą Wright, tłumaczką literatury francuskiej, założyli Wydawnictwo Gaberbocchus. Pierwsze książki tej awangardowej oficyny, której nazwa pochodzi od zlatynizowanego imienia Dżabbersmoka (Jabberwocky) z powieści Lewisa Carroll'a *O tym co Alicja odkryła po drugiej stronie lustra*, były drukowane na ręcznej prasie w domu Themersonów (przy Maida Vale na Warrington Grescent), następnie wydawnictwo przeniosło się do nowej siedziby na Formosa Street 42A.

Działalność poligraficzną Themersonowie traktowali jak sztukę. Twórcom Gaberbocchus Press szczególnie zależało na tym, by publikacje ukazujące się pod szyldem Gabersmoka były niekonwencjonalne, wyjątkowe, unikatowe. Stawiali na tzw. bestlookery – książka miała „cieszyć oko”, wywoływać estetyczne doznania, miała być, jak żartobliwie zaznaczał Stefan, „nierządnicą-intelektualistką” poprawiającą humor w chwilach kryzysu umysłowego¹². „Jak mawiał Themerson, Gaberbocchus Press powstało nie po to, by wydawać bestsellery, tylko „bestlookery” (bestlookers) – książki, które dobrze wyglądają. Jednak nie w sensie błyszczącego papieru i puszących się kolorami okładek, bo od tego są wielkie domy wydawnicze. Themersonom chodziło raczej o coś przeciwnego, niewielkie, skromne, ale gustownie zaprojektowane książki dla smakoszy, książki, których żaden duży wydawca nie zaryzykowałby wydać. Razem obmyślali szatę graficzną, starannie dobierali autorów, a przy okazji wypuścili też w świat kilka dzieł samego Stefana w takim kształcie, w jakim chciał je widzieć autor”¹³.

Ilustr. 1. Logo Gaberbocchus Press¹¹

¹⁰ M. PILOT: *Stefan. Themerson*. „Tygodnik Kulturalny” 10.08.1975.

¹¹ Dla czytelników założonego przez Themersonów w 1948 roku w Londynie wydawnictwa Gaberbocchus „jego książki na stałe zrosły się z zaprojektowanym przez Franciszkę logo: pogrążonym w lekturze smokiem”. A. TABORSKA: „Początek sytuacji”. *Rysunki i obrazy Franciszki Themerson*. „Literatura na świecie” 2013, nr 9–10, s. 240.

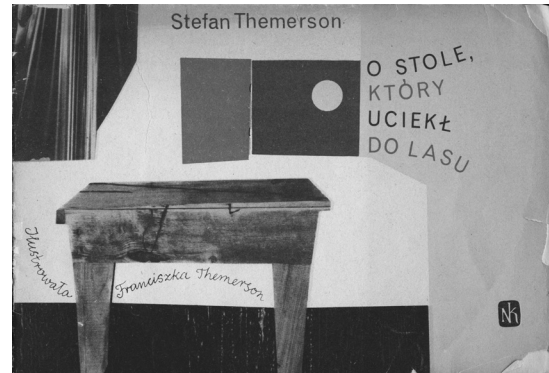
¹² S. THEMERSON, cyt. za. J. REICHARDT: *Rewelacja wydawnicza*. W: *Festiwal „Świat według Themersonów”*. RED. K. KOPCIŃSKA. Gdańsk–Warszawa 1993, s. 33.

¹³ M. GIŻYCKI: *Poeta ziemi...*, s. 82.

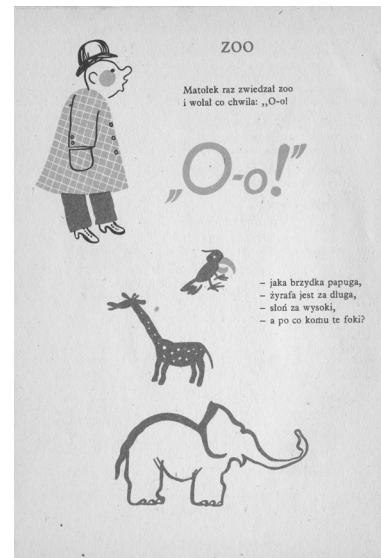
Themersonowie interesowali się sztuką drukarską na długo przed powstaniem Gaberbocchus Press. Dowodem tych fascynacji są m.in. niekonwencjonalne projekty okładek wydanego przez nich pisma „f. a.” poświęconego filmowi awangardowemu, a przede wszystkim książka dziecięca. Artyści opracowali i wydali razem kilkanaście publikacji dla najmłodszych. Była to praca wspólna i „osobna” jednocześnie – wzajemnie się uzupełniali i inspirowali – rysunki Franciszki dawały początek tekstom Stefana i odwrotnie. W książkach dziecięcych Themersonowie odrzucili tradycyjne rozwiązania edytorskie i wprowadzili własne pomysły.

Franciszka ilustrowała także książki innych autorów m.in. Jana Brzechwy, Juliana Tuwima, Anny Świrszczyńskiej. Rysunki skreślone jej ręką (wykonane zazwyczaj jedynie w trzech kolorach) ilustrują i uzupełniają wierszowaną treść. Czasem zajmują całą stronę, czasem stają się literami, niekiedy zmieniają się w zagadkę czy rebus. Jej praca nad książkami dla dzieci była istotnym etapem kształtowania się charakterystycznego dla Gaberbocchusa stylu graficznego¹⁴.

Franciszka-dyrektor artystyczny wydawnictwa opracowywała oryginalne projekty okładek, ilustrowała. Stefan-re-

Ilustr. 2. Okładka książki Stefana Themersona *O stole, który uciekł do lasu* z ilustracjami Franciszki Themerson (Nasza Księgarnia, Warszawa 1963)

Ilustr. 3. Strona z książki Jana Brzechwy *Tańcowała igła z nitką* z rysunkami Franciszki Themerson (Czytelnik, Warszawa 1984)

¹⁴ Warto w tym miejscu przywołać słowa Beaty Śniecikowskiej: „Ilustracje pierwszych książeczek – takich jak *Poczta* (1932), *Pan Tom buduje dom* (1936) czy *Przygody Marcelinka Majster-Klepki* (1938) – nie noszą jeszcze znamion późniejszej, bardzo charakterystycznej, „groteskotwórczej” kreski Franciszki. To jednak swoiste „laboratorium figuracji” o szczególnym, utylitarnym walorze, wstęp do późniejszych – również prowadzonych w kooperacji ze Stefanem – działań w Gaberbocchus Press”. Zob.: B. ŚNIECIKOWSKA: *Themersonowska sztuka książki*. W: EADEM: *Słowo – obraz – dźwięk. Literatura i sztuki wizualne w koncepcjach polskiej awangardy 1918–1939*. Kraków 2005, s. 399–400.

daktor stosował różnego rodzaju zabiegi służące podniesieniu wartości informacyjno-estetycznej drukowanych tekstów. Publikacje Gaberbocchusa były zarazem nowatorskie i kontrowersyjne. Decydowała o tym przede wszystkim ich niepowtarzalna szata graficzna, ale także sam dobór autorów i dzieł. Działalność oficyny była swoistym *novum* dla londyńskiego dość konserwatywnego środowiska literackiego, a książki w niej powstające, drukowane zazwyczaj w niewielkim nakładzie (do 1000 egzemplarzy), miały swoich miłośników i przeciwników.

Wydawnictwo prowadzone przez Themersonów zostało uznane za najważniejszą w Wielkiej Brytanii oficynę artystyczną lat 50. i 60. XX wieku. W 1979 roku, z powodu trudności finansowych, artyści przekazali ją w ręce swojego przyjaciela Jaco Groota. Gaberbocchus+De Harmonie działa w Amsterdamie do dziś.

Gaberbocchus Press a książka artystyczna

Wydawniczą działalność Themersonów sytuuje się w kręgu niełatwych do zdefiniowania zagadnień książki artystycznej. Znawca tematu – Piotr Rypson – określa książkę artystyczną jako „umowny termin oznaczający różnorodne eksperymenty w wieku dwudziestym z przestrzenią zapisu, tekstu, lub tekstu połączonego z obrazem”¹⁵.

Wielu artystów związanych z dadaizmem i futuryzmem realizowało swe prace w postaci niekonwencjonalnych form książkowych. Eksperymentowali z typografią i ilustracją. Czołowymi twórcami polskiej awangardy byli m.in. Tytus Czyżewski, Bruno Jasieński, Anatol Stern, Stanisław Młodożeniec.

Niezwykle trafną charakterystykę wydawnictwa Gaberbocchus w powiązaniu z artystycznymi nurtami XX wieku zanotowała Małgorzata Sady:

Mówiąc o kontekście grafiki europejskiej, w jakim umiejscowić można wydawnictwo Themersonów, należy odwołać się właśnie do tradycji konstrukttywizmu, leżącego u podstaw wizualnego funkcjonalizmu, dominującego trendu lat 40. Charakteryzował się on racjonalistycznym podejściem do projektów graficznych i wywodzi się z rosyjskiej awangardy (El Lissitzky), De Stijl-u i Bauhausu, typografii asymetrycznej Jana Tschicholda (Die Neue Typographie) i Międzynarodowego stylu Typograficznego (do którego powstania doprowadziło przełożenie na kategorie wizualnej komunikacji podstawowego pojęcia modernizmu: forma wynika z funkcji). Międzynarodowy Styl Typograficzny w postaci najbardziej wysublimowanej posiadał elementy pozornie stanowiące zaprzeczenie funkcjonalizmu, odwoływał się bowiem do tradycji futuryzmu, dadaizmu i surrealizmu. Element wizualnej retoryki zaczerpniętej bezpośrednio od surrealistów – efekty dziwnego zestawienia obrazu i typo-

¹⁵ P. RYPSOŃ: *Książki i strony. Polska książka awangardowa i artystyczna w XX wieku*. Warszawa 2000, s. 7.

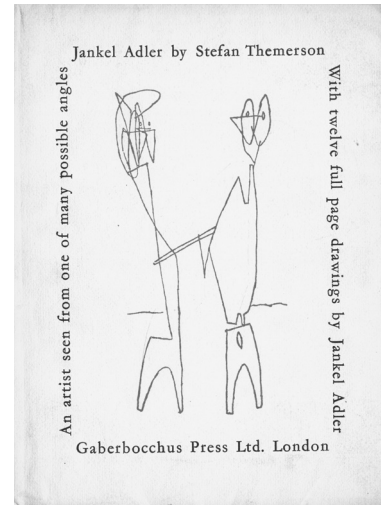

grafii – stał się istotnym wyróżnikiem wizualnego języka Gaberbocchus Press. Innymi były: wyrazistość i czytelność układu typograficznego¹⁶.

Beata Śniecikowska pisała o publikacjach Gaberbocchusa tak:

Zdecydowana większość prac Themersonów to książki artystyczne, „rozplanowane całościowo”, integrujące grafikę i słowo przykłady „drukarnstwa totalnego” (na myśl przychodzi porównanie z architektonicznym „projektowaniem totalnym”, gdzie twórca czuwa nie tylko nad samą kompozycją bryły budynku, ale też nad spójnym powiązaniem i estetyczną korespondencją wszystkich najdrobniejszych nawet detali). Dzieje się tak nawet w przypadku dzieł o prostym – jak mogłoby się wydawać – podziale tekst-illustracja¹⁷.

Na oryginalność przedsięwzięcia Themersonów na tle innych wydawnictw artystycznych działających na emigracji od samego początku wskazywał Andrzej Kłossowski w publikacji poświęconej dziejom polskiej książki na wychodźstwie, choć nie wyrażał wprost, na czym owa wyjątkowość polega. Autor *Na obczyźnie* pisał:

Ilustr. 4. Okładka książki Stefana Themersona *Jankel Adler – an Artist seen from one of many possible angles* (Gaberbocchus Press, London 1948)¹⁸

¹⁶ M. SADY: *Gaberbocchus Press...*, s. 74–88.

¹⁷ B. ŚNIECIKOWSKA: *Themersonowska sztuka książki...*, s. 407.

¹⁸ Książka ukazała się jako pierwsza pozycja wydawnictwa Gaberbocchus. Themersonowie niewątpliwie pozostawali pod dużym wrażeniem twórczości i osoby Jankiela Adlera poświęcając mu pierwszą publikację Gaberbocchusa. Książka została wydrukowana przez Themersonów w ich domu, na ręcznej prasie, niewiele różniąc się od prasy Gutenberga. Pod względem zastosowanych rozwiązań estetycznych i typograficznych zbliżona do niej jest także druga w kolejności praca Gaberbocchusa – adaptacja bajek Esopa. Wydawcy zadbali o element wizualny i werbalny książki. Oryginalność dzieła edytorskiego przejawia się w starannym opracowaniu typograficznym, tekstowi towarzyszą ilustracje – 12 całostronicowych rysunków Jankiela Adlera. Nie jest to jednak wydawnictwo albumowe z reprodukcjami dzieł malarza, lecz książka zawierająca rysunki przygotowane specjalnie w tym celu. W tekście zastosowano druk dwubarwny: czerwony i czarny. Całostronicowe rysunki Adlera zostały wydrukowane w sepia. Książka ma charakter bibliofilski, wydano ją na czerpanym papierze, egzemplarze zostały ponumerowane i sygnowane przez obu artystów, przez co staje się „przedmiotem sztuki”, który „można i trzeba wziąć do ręki” (S. THEMERSON: *Z wielu możliwych spojrzeń na artystę – jedno*. W: IDEM: *Generał Piesć i inne opo-*

W inny sposób pasja tworzenia pięknych a zarazem funkcjonalnych książek ośwładnęła Franciszką z domu Weinks [...] oraz jej mężem Stefanem Themersonem [...]. Mało kto zdaje sobie sprawę, że przez z górą trzydzieści lat zajmowali się oni drukarstwem artystycznym, sztuką czcionki i architekturą książki¹⁹.

Choć Kłossowski jedynie podkreślił, że nie sposób publikacji spod znaku Gaberbocchusa porównać do dokonań innych, scharakteryzowanych wcześniej oficyn artystycznych, fakt ten zaświadcza najlepiej, że Gaberbocchus od samego początku wymykał się próbom kategoryzacji. Rozpędzona „hulajnoga” Themersonów przemykała obok głównej arterii, kreśląc swój własny ślad...

W ciągu 31 lat działalności Gaberbocchus Press wydało około 60 książek. Wśród nich znalazły się pierwsze brytyjskie wydania: *Ubu Roi* Alfreda Jarry’ego (London 1951), *The good citizen’s alphabet* Bertranda Russella (London 1953), *Exercise in Style* Raymonda Queneau (London 1958) oraz dzieł Guillaume’a Apollinaire’a, Raoula Hausmanna, Kurta Schwittersa. Tłumaczeń większości tych książek dokonała Barbara Wright, która także rekomendowała książki do druku. Autorką wstępów do wielu publikacji wydawnictwa była Jasia Reichardt.

Ilustr. 5. Okładka i strona z książki Anatola Sterna *Europa: a poem* (Gaberbochchus Press, London 1955)²⁰

---

wiadania, Warszawa 1980, s. 195). Książka ma zatem dwie wzajemnie uzupełniające i przenikające się warstwy/płaszczyzny: tekstową i plastyczną. Można zatem oglądać typografię i czytać rysunki (było to charakterystyczne dla wydawnictw Gaberbocchusa).

¹⁹ A. KŁOSSOWSKI: *Magister Typographus, Niedźwiadek i inny*. W: IDEM: *Na obczyźnie. Ludzie polskiej książki*. Wrocław 1984, s. 304.

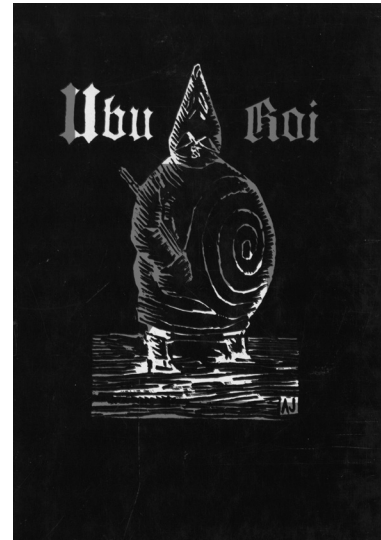
²⁰ Wyjątkowe miejsce wśród premier na rynku brytyjskim zajęła *Europa* Anatola Sterna, głównie ze względu oryginalne opracowanie graficzne Mieczysława Szczuki i Teresy Żarnower oraz zamieszczenie w książce kadrów i recenzji z adaptacji filmowej Europy dokonanej przez Stefana Themersona w 1932 r. Anatol Stern i Aleksander Wat podkreślają: „SŁOWA mają swą wagę, dźwięk, barwę, swój rysunek, ZAJMUJĄ MIEJSCE w PRZESTRZENI. są to decydujące wartości słowa. słowa najkrótsze (dźwięk) i słowa najdłuższe (książka). [...] główne wartości książki – to format i druk jej. po nich dopiero – treść. dlatego poeta winien być zarazem zecerem i intrologatorem swej książki [...]”. A. STERN, A. WAT: *Prymitywiści do narodów świata i do Polski*. W: *Antologia polskiego futuryzmu i nowej sztuki*. Wstęp i komentarz oprac. Z. JAROSIŃSKI; wybór i oprac. tekstów H. ZAWORSKA. Wrocław 1978, s. 5–6.

Gaberbocchus Press wydało również dzieła czołowych pisarzy awangardy brytyjskiej, m.in.: Stevie Smitha, Pol-Divasa, Eugene Waltera, Oswella Blakestona. Wydawnictwo publikowało także dokonania samych Themersonów.

„Papier w akcji”

Kartka papieru otwierała ogromne możliwości artystycznej ekspresji i stanowiła wyzwanie. Większość zabiegów zastosowanych przez twórców publikacji Gaberbocchusa koncentrowała się na tym, by szata graficzna pogłębiała treść zawartą w dziełach, a rezultatem łączenia środków wyrazu z różnych obszarów (literatura/sztuka plastyczna/typografia) była unikatowa edycja. Określenia „papier w akcji” Themersonowie używali, by podkreślić właśnie niezwykle silny, w ich odczuciu, związek poligrafii z innymi dziedzinami sztuki. Format i rodzaj papieru, krój i rozmiar czcionki, odstępy między znakami, pismo odręczne, pismo maszynowe, błędy, niedociągnięcia, układ tekstu na stronie i inne „operacje” drukarskie fascynowały artystów. Gra słowem i czcionką, zabawa kartką, dbałość o każdy szczegół, pomysłowość wydawców decydowały o estetycznej wyjątkowości książek spod znaku Gabersmoka.

Warto jednak dodać, że Themersonom chodziło o coś więcej niż projektowanie „książek dla estetów-smakoszy”. Zdaniem Stefana układ druku odzwierciedla „sposób filozoficznego myślenia o strukturze świata”²². Z takiej perspektywy każda książka funkcjonuje nie tylko jako dzieło sztuki, ale istnieje jako swoisty mikrokosmos z własnym, niepowtarzalnym systemem znaków. Publikacje Themersonów przeciwstawiały się utartym sposobom myślenia, przyzwyczajeniom, normom dominującym w poligrafii (np. druk linearny), łamały kanony właściwe swoim czasom, wybiega-

Ilustr. 6. Okładka książki Alfreda Jarry’ego *Ubu roi: drama in 5 acts* ilustrowana przez Alfreda Jarry’ego i Pierre’a Bonnard’a, z 204 rysunkami Franciszki Themerson (Gaberbocchus Press, London 1969)²¹

²¹ Od 1950 r. lejtymotytem jej twórczości na ponad 20 lat stał się *Ubu Roi* Alfreda Jarry’ego. Artystka przygotowała własny projekt graficzny tego prekursorskiego dramatu (rysunki połączone z ręcznie pisanym tekstem), wydany następnie przez Gaberbocchus Press. W 1952 r. zaprojektowała maski do *Króla Ubu*, a w 1963–1964 kostiumy i scenografię do inscenizacji tego dzieła w reżyserii Michael’a Meschke z muzyką Krzysztofa Pendereckiego (Marionetteatern, Sztokholm). W 1970 r. narysowała komiks inspirowany *Królem Ubu*.

²² S. THEMERSON: *Logika, etykiety i ciało* (fragmenty). Przeł. A. SOBOTA. „Odra” 1978, nr 3, s. 40.

ły w przyszłość. Potrzebie oczyszczenia rzeczywistości z fałszującego jej obraz schematyzmu służyć miała Poezja Semantyczna i Wewnętrzny Pionowy Justunek. Obydwie koncepcje artystyczne Stefana, nierozzerwalnie ze sobą związane, znalazły swoje odzwierciedlenie w publikacjach Gaberbocchusa.

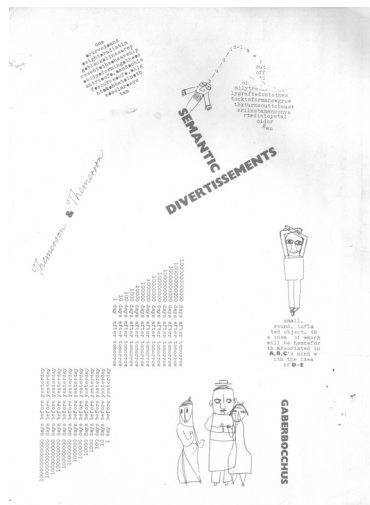
Poezja Semantyczna i Wewnętrzny Pionowy Justunek

Koncepcje Poezji Semantycznej i Wewnętrznego Pionowego Justunku Stefan Themerson wyraził w powieści *Bayamus i teatr*:

„Weźmy na przykład ten wierszyk, pisany przez poetę Li Po w czasach, kiedy Chiny wysyłały proch do Europy, Europa zaś Żydów do Chin:

Wino pośród kwiecia,
O, jaki jestem samotny.
Ach, księżycu, w oddali świecisz,
Do ciebie piję.
Spójrz, obok mnie mój cień,
We trzech nam będzie przyjemniej,
Księżycu, czemuś daleko tak, hen?
Zatańcz z mym cieniem i ze mną.
Będziemy tak bawić się wiecznie,
Księżycu usłysz me pienie,
Jak chmury możemy pierzchnąć
Ja z moim cieniem.
Pijani, spajamy się w jedno,
(Samotni tylko w porze słonecznej),
Na schadzkę umówmy się wieczną
Gdzieś pośród Drogi Mlecznej.

Wiersz ten możemy czytać poziomo, słowo po słowie, i w ten sposób wydobywać jego melodię, możemy jednak każde ze słów rozpisać na całą naszą intelektualną orkiestrę, możemy przeobrazić je w mięso dokładnych definicji i, zamiast pozwalać im, by wywoływały z naszych umysłach jakieś skojarzenia przypadkowe, możemy postarać się znaleźć w nich prawdziwą, tłustą rzeczywistość, i to właśnie to, co nazywam Poezją Semantyczną.

Ilustr. 7. Okładka książki Franciszki i Stefana Themersonów *Semantic Divertissements* (Gaberbocchus Press, London 1962)

[...]

(Metoda niby prosta: zastąpić kluczowe słowa wiersza ich definicjami. Ale jak to zrobić w druku? Jak zastąpić jeden atom słowny długą wstęgą jego widma? Czyli: jak wstawić 5, 10, 15 słów tam, gdzie było jedno – i to tak, żeby stanowiły całość? Ale przecież Typograficzna Topografia stronicy jest dwuwymiarowa. Odcyfrować ją można nie tylko z lewa w prawo, ale i z góry w dół. Zatem, jeśli mam grupę słów, które tworzą całość, ów bukiet imion, którymi różę nazwać można, czemu nie miałbym ich drukować na wzór nut w akordzie, jedno słowo pod drugim? Wewnętrzny Pionowy Justunek WPJ, rozwiązuje sprawę drukowania Poezji Semantycznej. Tak, wiem, panom drukarzom londyńskim to się nie spodoba. Lecz, jak rzekł pan Tomasz Fuller lat temu trzysta, „wiedza skorzystała najbardziej na tych książkach, na których drukarze ponieśli straty”²³.

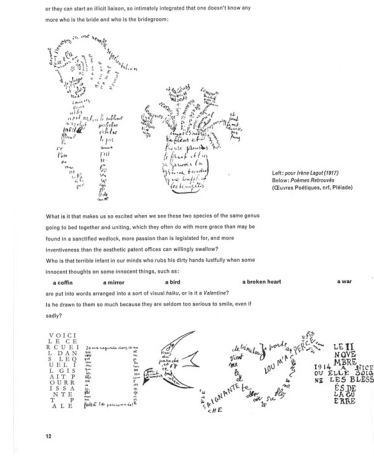
Zastąpienie słów słownikowymi definicjami miało prowadzić do „odkłamania” języka i opisywanej z jego pomocą rzeczywistości. „Pomysł przyszedł w 1944 roku [...]” – pisze Adriana Prodeus – „[...] Już dużo wcześniej dadaiści manifestowali nieufność wobec języka, ale to wojna ostatecznie zdewaaluowała słowa, pokazała, jak można nimi manipulować, budując reżim”²⁴.

Gaberbocchus „Black Series” i przenikanie sztuk

Celem Themersonów nie było tworzenie wydań bibliofilskich. Chodziło o to, by graficzna forma tekstu znaczyła – pełniła funkcje semantyczne. Ilustracje, format, rodzaj papieru, typ czcionki były indywidualne i wyraziste. Typografia

²³ S. THEMERSON: *Bayamus*. W: IDEM: *General Piesć i inne opowiadania*. Warszawa 1980, s. 73–74.

²⁴ A. PRODEUS: *Themersonowie. Szkice biograficzne...*, s. 123.

Ilustr. 8. Strona z książki Stefana Themersona *Apollinaire's lyrical ideograms* (Gaberbocchus Press, London 1968)

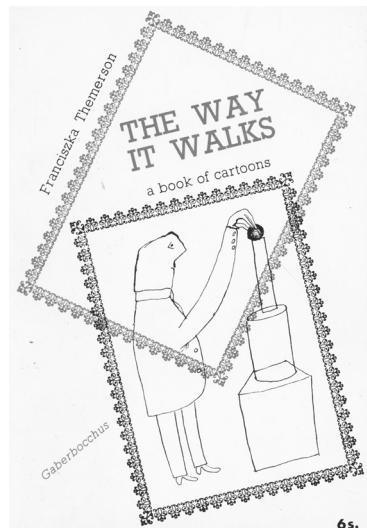

Ilustr. 9. Okładka książki Patricka Fetherstona *Day off* (Gaberbocchus Press, London 1955)

otworzyła przed nimi nowe możliwości artystycznego wyrazu. W ich odczuciu książka stanowiła dzieło sztuki. Jej wygląd korespondował z treścią, a estetyka współistniała z semantyką tworząc nową jakość.

W latach 1954–1957 ukazała się „Black Series”, określana mianem najbardziej ekskluzywnej serii Gaberbocchusa. Składało się na nią kilkanaście pozycji. Wszystkie publikacje „Czarnej Serii” zostały później zebrane razem i wydane jako jeden, 400-stronicowy tom. Paweł Sikora pisze:

Interesujące jest owo przenikanie sztuk, które obserwujemy w poszczególnych rozwiązaniach edytorskich Gaberbocchus Black Series. Przez jednolitą szatę graficzną stopniowo wstępujemy w sferę intymną książki. Graniczna pozycja portretu autora w schemacie wydania prowokuje pytania, które daleko wykraczają poza kontekst określony działalnością Gaberbocchus Press. Portret niewątpliwie przywołuje osobę autora. Tak jak o miejsce portretu można zapytać więc o miejsce samego autora: Czy stoi na granicy porządków materii i treści książki? Czy może należy do któregoś z nich? Pomysły edycyjne Themersonów zrealizowane w Gaberbocchus Black Series wywołują szereg podobnych, interesujących interpretacji. Jednolita szata zewnętrzna pozornie odkrywa tajemnice pojedynczych tomów. Otwór w czarnej okładce w większości przypadków kadruje portrety autorów tak, by oni sami wydali nam się ciekawi z zewnątrz. Czytelnik czuje się zaproszony do dialogu²⁵.

Ilustr. 10. Okładka książki Franciszki Themerson *The Way it Walks* (Gaberbochus Press, Black Series no. 3, London 1954)²⁶

²⁵ P. SIKORA: *Gaberbochus Press Franciszki i Stefana Themersonów. Gaberbocchus Black Series (1954–1957)*. „Roczniki Humanistyczne” t. 51, 2003, z. 1, s. 241.

²⁶ *The Way it Walks* to tytuł, który [Franciszka – M.S.] nadała cyklowi 25 rysunków opublikowanych jako nr 3 „Czarnej serii” Gaberbocchusa w 1954 roku. Fraza jest zapożyczona z poematu Waltera Raleigha *I wish I loved the human race*. Rysunki pokazują człowieka zaintrygowanego abstrakcyjnymi konfiguracjami, które mogą być albo współczesną sztuką, albo współczesną nauką; każdy jest opatrzony fakultatywnym podpisem – lekko drwiącym cytatem. Tematycznie, w aluzyjnym zastosowaniu tytułów, a przede wszystkim w połączeniu bez troski i powagi ta broszurka z rysunkami zapowiada niejedno z jej późniejszej twórczości. N. WADLEY: *Obrazy Franciszki Themerson. W: Themersonowie i awangarda*. Red. P. Polit. Łódź 2013, s. 118.

Common Room

Gaberbocchus był płaszczyzną formułowania i wyrażania myśli i koncepcji artystycznych samych Themersonów oraz osób związanych z oficyną. W latach 1957–1959 w siedzibie Gaberbocchus Press, równoległe do pracy wydawnictwa, działał salon artystyczny, w którym gościli artyści, intelektualiści, naukowcy. To tutaj, między innymi w czwartkowe wieczory zwane Gaberbocchus at Homes, dyskutowano na temat literatury i sztuki, odbywały się wykłady, projekcje filmów, koncerty, wystawiano sztuki teatralne. Podczas spotkań Franciszka i Stefan prezentowali także swoje nowe prace. Część z nich powstawała właśnie dzięki inspiracjom przyjaciół, inne we współpracy z nimi. Niektóre można też odczytywać jako hołd złożony bliskim²⁷.

Gaberbocchus Common Room przyczynił się do powstania wokół wydawnictwa żywej artystycznej atmosfery, promował jego publikacje, skupiał międzynarodowe środowisko. Salon, podobnie jak działalność artystyczna Themersonów, był zjawiskiem oryginalnym, prowokującym, wyróżniającym się na tle otoczenia. Jego bywalcy z sentymentem wspominają spotkania u Themersonów oraz croissanty, którymi Franciszka częstowała gości. Jak wspomina Małgorzata Sady „było to jedyne miejsce o tak awangardowym profilu działające w Anglii w owym czasie, łączące ludzi i problemy powszechnie klasyfikowane jako należące do różnych światów”²⁸.

Bibliografia

- Antologia polskiego futuryzmu i nowej sztuki*. Wstęp i komentarz oprac. Z. JAROSIŃSKI; wybór i oprac. tekstów H. ZAWORSKA. Wrocław 1978.
- Archiwum Themersonów w Polsce*. Red. A. DZIADEK, D. ROTT; przy współudziale K. BYTOMSKIEJ. Katowice 2003.
- BYTOMSKA K.: *Archiwum Themersonów w Polsce. Rozmowa z Adamem Dziadkiem*. „Gazeta Uniwersytecka. Miesięcznik Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” 2002, nr 2, s. 31, 45.
- Festiwal „Świat według Themersonów”*. Red. K. KOPCIŃSKA. Gdańsk–Warszawa 1993.
- GIŻYCKI M.: *Poeta ziemi niczyjej*. „Literatura na świecie” 2013, nr 9–10, 2013, s. 71–85.
- KŁOSSOWSKI A.: *Na obczyźnie. Ludzie polskiej książki*. Wrocław 1984.
- ŁUPAK S.: *Themersonowie. Awangardowi filmowcy z lat 30. XX wieku*. „Newsweek” 18.03.2013. <http://www.newsweek.pl/kultura/wiadomosci-kulturalne/themersonowie--awangardowi-filmowcy-z-lat-30--xx-wieku,102041,1,1.html> [dostęp: 9.08.2016].
- PILOT M.: *Stefan Themerson*. „Tygodnik Kulturalny” 10.08.1975, s. 7.
- PRODEUS A.: *Themersonowie. Szkice biograficzne*. Warszawa 2010.
- PRUSZYŃSKI A.: *Dobre maniere Stefana Themersona*. Gdańsk 2004.

²⁷ J. REICHARDT: *Common room*. „Gościniec Sztuki” 1997, nr 1, s. 9–13.

²⁸ M. SADY: *Gaberbocchus Press...*, s. 87.

- REICHARDT J.: *Common room.*, „Gościniec Sztuki” 1997, nr 1, s. 9–13.
- RYPSON P.: *Książki i strony. P: polska książka awangardowa i artystyczna w XX wieku.* Warszawa 2000.
- SADY M.: *Gaberbochus Press. Londyn 1948–1979.* „Gościniec Sztuki” 2011, nr 2, s. 74–88.
- SADY M.: *Z archiwum Stefana Themersona.* „Kresy. Kwartalnik Literacki” 2002, nr 1, s. 223–225.
- SIKORA P.: *Gaberbochus Press Franciszki i Stefana Themersonów. Gaberbochus Black Series (1954–1957).* „Roczniki Humanistyczne” t. 51, 2003, z. 1, s. 233–242.
- SIWECKI P.: *Gaberbochus Press, czyli na hulajnodze z Themersonami.* „Ha!art” 2007, nr 26, s. 34–39.
- ŚNIECIKOWSKA B.: *Słowo – obraz – dźwięk. Literatura i sztuki wizualne w koncepcjach polskiej awangardy 1918–1939.* Kraków 2005.
- THEMERSON F.: *Obrazy bi-abstrakcyjne.* [Płock] 2013.
- THEMERSON S.: *Generał Piesc i inne opowiadania.* Warszawa 1980.
- THEMERSON S.: *Logika, etykiety i ciało* (fragmenty). Przeł. A. SOBOTA. „Odra” 1978, nr 3, s. 32–43.
- Zarządzenie nr 28 Rektora Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach z dnia 19 lutego 2013 r. w sprawie zasad funkcjonowania w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach zbiorów pod nazwą „Kolekcja Franciszki i Stefana Themersonów”. <http://bip.us.edu.pl/sites/bip.us.edu.pl/files/zarz201328.pdf> [dostęp: 16.03.2017].

Streszczenie

Artykuł *Wydawnictwo Gaberbochus w świetle Kolekcji Themersonów* podejmuje zagadnienie dorobku wydawniczego Franciszki i Stefana Themersonów – polskich twórców awangardowych od 1942 r. mieszkających na stałe w Londynie. *Kolekcja Franciszki i Stefana Themersonów* stanowi część zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Tworzą ją materiały przekazane do Katowic z londyńskiego Themerson Archive przez Jasię Reichardt i Nicka Wadley’a, które obejmują m.in. książki Themersonów, publikacje wydawnictwa Gaberbochus, oryginalne rysunki Stefana i Franciszki, projekty okładek książkowych, fotografie, bogaty zbiór obcojęzycznych czasopism awangardowych, rękopisy i maszynopisy, plakaty oraz memorabilia.

W 1948 r. ci wszechstronni artyści (Franciszka – malarka, ilustratorka książek, scenograf; Stefan – poeta i prozaik, filozof, eseista, twórca eksperymentalnych filmów awangardowych, fotograf, rysownik, kompozytor) założyli Wydawnictwo Gaberbochus. Twórcy wydawnictwa stawiali na tzw. „bestlookery”, zamiast „bestsellerów” Książki stworzone pod szyldem Gabbersmoka były unikatowe, niekonwencjonalne, stanowiły rezultat połączenia eksperymentów językowych i efektów wizualnych. Autorki pytają specyfikę rozumienia edytorstwa i wyjątkowość Gaberbochusa – wydawnictwa stworzonego przez artystów traktujących poligrafię jak sztukę. Zwracają uwagę na fakt, że w działalności edytorskiej Themersonów spletały się wszystkie wątki uobecnione we wcześniejszym dorobku twórców oficyny, a książki ukazujące się pod znakiem Gabersmoka stanowią odzwierciedlenie ich wspólnej i indywidualnej, dojrzałej myśli artystycznej.

Słowa kluczowe:

Stefan Themerson, Franciszka Themerson, książka artystyczna, wydawnictwo, zbiory BUŚ, kolekcja

Summary

Gabercocchocus Press in the light of The Franciszka and Stefan Themerson Collection

The sketch *Gabercocchocus Press in the light of The Franciszka and Stefan Themerson Collection* focuses on Themersons' publishing activity. Franciszka and Stefan Themerson were Polish avant-garde artists (since 1942 living in London).

The Franciszka and Stefan Themerson Collection is a part special collection of Library of University of Silesia based on the material donated by Jasia Reichardt and Nick Wadley from the Themerson Archive in London. The collection includes Themersons' books, publications of Gaberbocchus Press, original drawings by Franciszka and Stefan, designs for books, photographs, and rich collection of vanguard reviews completed by Stefan; manuscripts and typescripts, posters and memorabilia.

In 1948 Franciszka (artist, film maker, illustrator, theatre designer, book designer) and Stefan (writer, film maker, publisher, poet) founded Gaberbocchus Press. The aim was to produce 'best lookers' rather than 'best sellers'. Books signed by the Gaberbocchus were unique and unconventional. The content of the Themersons' own books were often experiments with language and visual effects.

Athors investigates the distinctiveness of the editor's activity understanding, and the uniqueness of Gaberbocchus – a publisher created by artists who approach poligraphy as an art. They demonstrat, that prior threads of their work are entangled in the Themersons' editorial activity, therefore that the books signed by the Gaberbocchus sign reflect their collective and individual, ripe artistic thought.

Keywords:

Stefan Themerson, Franciszka Themerson, an artistic book, press, collection of Library of University of Silesia, collection

